

Mir Cəlal – dəyişən dəyərlər müstəvisində

Ədəbi kimliyi, elmi-nəzəri düşüncəsinin miqyası...

Sonra sovet dövrü hakim oldu. İdeoloji təhriflər, faktın bilərəkdən yanlış yozumu, tarixi yaddaşın pozulmasına cəhdler, milli-mənəvi dəyərlərin sıradan çıxarılması və s. Bu dövrdə ziyallardan az bir qismi öz ədəbi kimlikləri ilə sənətin yaradıcı impulsunu qoruyub saxlamağa müvəffəq oldu, həm yeni dövr, həm də özü ilə mübarizədən qalib çıxdılar. Onların arasında görkəmli yazıçı, alim Mir Cəlalın yeri və mövqeyi ayrıca qeyd olunmalıdır.

1920-30-cu illərdən başlayaraq ədəbiyyat cəmiyyət həyatına təsiri baxımından aktiv fəazaya daxil oldu. Öndə gedən ziyallıların əsas qismi ədəbiyyatın cəmiyyətə, daha çox alt qatlarla, onların fikrinə, düşüncəsinə təsir etmək imkanını duyaraq, bundan faydalanmağa çalışdı. Bu faydalanmada şəxsi mənəfəətə xidmət etmək amili də vardı, xalq mənafeyi, ümumi dəyərlərin qorunması, onların gələcəyə bütöv və sağlam şəkildə ötürülməsi niyyəti də. Mir Cəlal ikinci cildə idi. O, publisistikası vasitəsilə mətbuatda çəkilirdi, cariliyi təmin edirdi, nəsi ilə duyğuları, emosionallığı, bədiliyi öz gücündə saxlayır, əsərləri ictimai-siyasi ab-hava ilə bağlı ən aktual prosesləri cəmiyyətin dərinliklərinə apara bildirdi.

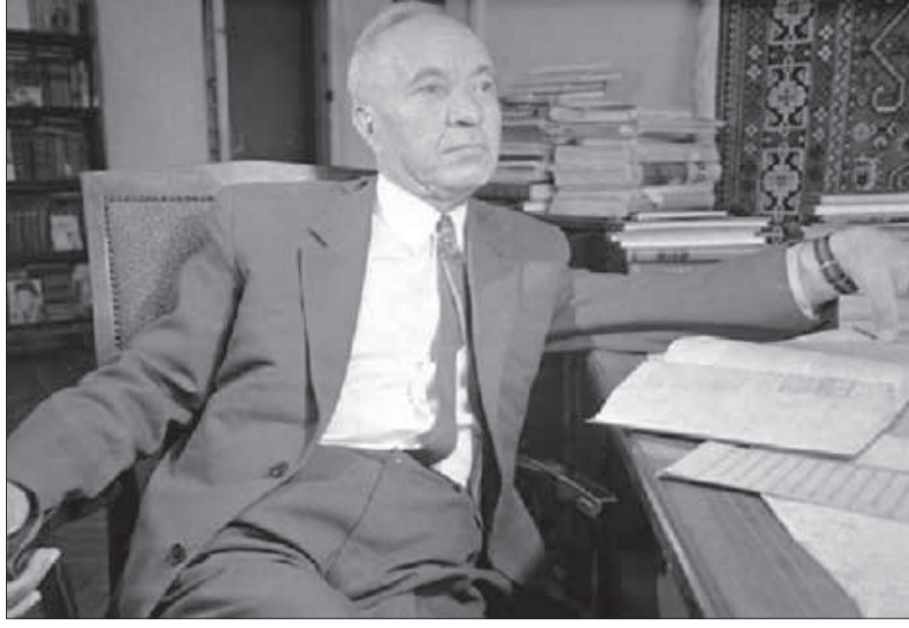
Bu kontekstdə görkəmli ədibin elmi-nəzəri araşdırmalarının də rolu az deyil. İstər klassik irsə bağlı meydana qoyduğu fundamental əsərlər, istərsə də dövrün cari ədəbi prosesinə verdiyi operativ reaksiyalarının yer aldığı məqalələri onun təkə ədəbiyyatın dərin bilicisi olduğunu meydana qoymur, eyni zamanda, milli təəssübkeşlik hissinin aliliyinə dəlalət edir. Mir Cəlalın nəsr və poeziya ilə bağlı yanaşmaları bu gün bizə sovet dövrünün mənərəsinə bütün müəkkəbliyi ilə anlatmaq bərabər, həm də məlum bir həqiqətin üzünə işıq salır: əsl sənətkar bütün hallarda öz doğma xalqının oğludur, onun dəyərlərini və meyarlarını zamanın sət sınaqlarından, aşınmalarından bütöv və zədəsiz çıxara bilirdi.

Azərbaycan nəsrinin tarixini, təkmilünü araşdırın, tədqiq edin alimlərin cərgəsində Mir Cəlalın özünəməxsus yeri var. Onun elmi-nəzəri yaradıcılığında əldə etdiyi qənaətlər nəsrin təkmül yolu və qazandığı poetik xüsusiyyətlərin, apardığı poetik axtarıqların nəsr nümayəndələrinin yaradıcılığında müxtəlif təzahürüdür ki, bu gün ətraflı araşdırılmağa, tədqiq edilməyə imkan verir.

Mir Cəlal nəsrinin inkişaf yolunu müxtəlif yazıçıların (İ.Qutqasınlı, A.Bakıxanov, M.F.Axundov, C.Məmmədquluzadə, Ə.Haqverdiyev, N.Nərimanov, M.Hüseyn və s.) yaradıcılıqları əsasında təhlil edilən tədqiqatçı kimi bununla bağlı çox əhəmiyyətli qənaətlər əldə etmişdir. Bu qənaətlərə müxtəlif elmi məqalələrində də, tənqidi yazılarında da rast gəlmək olar. Məsələn, onun "Klassik nəsrimiz haqqında" məqaləsində qeyd edilir ki, "daha qədim zamanlarda, Nizami dövrünə aid əlimizdə heç bir yazılı nəsr əsəri yoxdursa, XVI əsrdə dahi Füzulinin qüvvətli nəsr əsərləri göstərir ki, Füzuli zamanında Azərbaycanca işlənmiş, bədi və ədəbi cəhətdən formalaşmış, original stil qəbul etmiş bədii nəsr var imiş".

Bu fakt ədəbiyyatşünaslıq tariximizdə dəfələrlə təsdiqini tapıbdir. Belə ki, Mir Cəlal kimi nəsrin tarixini Füzuli dövrü ilə əlaqələndirən digər alimlərimiz də vardır. Məsələn, Hidayət Əfəndiyev də "Azərbaycan bədii nəsrinin tarixindən" kitabında nəsrin tarixinin yazılı ədəbiyyatda Füzulinin əsərləri ilə bağlanıldığını qeyd edir və ilk nəsr nümunələri kimi onun "Həqiqətsü-südə" və "Şikayətnamə"-sini təhlilə çəkir. Lakin bu zaman obyektiv olaraq ortaya çıxan bir suala – "nə üçün nəsrin ilk nümunələrinin yarandığı bu tarixi dövrdən sonra bu qədər boşluq olub" sualına Mir Cəlalın gəldiyi qənaət əsaslı bir cavab kimi səslənməkdədir.

O, nəsrin orta əsrlərdə və ondan sonra hələ uzun müddət inkişaf etməməsinin səbəbi tək Şərqdə nəsrə "əsl ədəbiyyat" kimi baxılmadığını, "söz sənətində ancaq qeyr yazmağın hüner sayıldığını" qeyd edirdi. Bu fikirlər, həqiqətən də, məntiqlidir. Hər halda, Şərq ədəbiyyatında poeziyanın, Qərb ədəbiyyatında isə nəsrin uzun əsrlər boyu hakim mövqedə olması, ədəbiyyat tariximizdə poeziyanın bu qədər şaxələnməsi, dərinlərə kök atmış bir şəkildə mövcudluğu, hətta şifahi xalq ədəbiyyatında da şeir formalarının daha rəngarəng olması faktı belə

Bizdə milli dövlətçilik ideyasının tarixi uzağa getməse də, milli mənlilik şüurunun yaranmasının aspektləri bədii düşüncəyə söykənir. XIX əsrin sonu, XX əsrin əvvəlləri milli oyanış dövrü kimi səciyyəvidir. Qərbə inteqrasiya, Şərqi geri salan səbəblər, azad və milli düşüncənin hasilə gəlməsi və s. Bu dövrdə bütün diqqət milli təkəkkürün və məfkurə istiqamətinin düşüncədə və əməldə ifadəsinə nail olmağa yönəlmişdi. Bu mənada, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti bir tarixi, ideoloji və siyasi fakt olaraq yalnız tarixi şəraitin məhsulu deyil, XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəlləri boyu davam edən milli siyasi, ədəbi və fəlsəfi düşüncənin nəticəsidir. O dövrdə, sanki hədəflər də, tədqiq predmetləri də eyni idi. Diqqət edək, Axundzadənin "Kəmalüddövlə məktubları", Hüseynzadənin "Siyaseti fərsət", Ağaoğlunun "Üç mədəniyyət" əsərlərinin hər birində milli oyanış amili, Şərqi məzmunluğunun kökündə duran məsələlər, Qərbin hansı cəhətlərindən yararlanmağın konturları dəqiq göstərilirdi.

bu müddəanın təsdiqi kimi çıxış edə bilər.

Orta əsrlərdə inkişaf edə bilməyən, hətta XIX əsrdə belə çox müraciət edilən forma olmayan nəsr XX əsrin əvvəllərindən başlayaraq ədəbiyyatımıza əsaslı şəkildə, çoxjanrlı formada daxil oldu və öz yerini illər keçdikcə daha da möhkəmləndirməyə başladı. Hərçənd ki, əsrin ilk onilliklərində "ən çox inkişaf etmiş, ən geniş yayılmış ədəbi janrları publisistika və dramaturgiyadır", – yazan Nizami Cəfərov milli, yaxud ənənəvi janrları sürətlə sıxışdırın, arxa plana keçirən bu "qeyri-milli mənşəli" janrların Azərbaycan təkəkkürünə çoxdan deyil, XIX əsrin ortalarında gəlməsi faktını xüsusi olaraq vurğulayır və dramaturgiya ilə publisistikanın əsrin əvvəllərində yarıllığının və qoşa addımlamasının səbəblərindən biri kimi bir faktı qeyd edirdi: "Onu da nəzərə almaq lazımdır ki, haqqında söhbət gedən mərhələnin dramaturqlarının əksəriyyəti həm də publisist idi: Cəlil Məmmədquluzadə, Əbdürrəhimbəy Haqverdiyev, Hüseyn Cavid..."

Beləliklə də, nəsrin tarixini izləyən bütün tədqiqatçılar müasir nəsr anlamına yaxın ilk nümunələri arasında İ.Qutqasınlının, A.Bakıxanovun, M.F.Axundovun əsərlərini xüsusi olaraq qeyd edirlər, lakin, bu, bir faktı dəyişmir ki, onun təkmül prosesi, inkişaf mərhələsi məhz XX əsrin ilk illərindən başlayır.

Bu baxımdan XX əsrin nəsrinin müxtəlif mərhələləri, ideoloji təsirləri adlayaraq, müxtəlif poetik dəyişikliklərə uğrayaraq bu günümüzdə qədər gəlib çatdığını qətiyyətlə söyləmək olar. Onun təşəkkül dövrünün böyük bir hissəsini "sovet ədəbiyyatı" dövrü kimi təhlil etməli olsaq belə, bu fakt nəsrin əldə etdiyi nə ideya-estetik xüsusiyyətləri, nə də poetik çalarları dəyişmir.

Mir Cəlalın elmi-nəzəri irsində XX əsr nəsrinin təhlili, dəyərləndirilməsi, realist nəsr nümunələrinə xüsusi olaraq diqqət yetirilməsi əsas əhəmiyyət kəsb edən istiqamətlərdəndir. Onun elmi araşdırmalarında Cəlil Məmmədquluzadənin, Əbdürrəhimbəy Haqverdiyevin, Nəriman Nərimanovun, Məmməd Səid Ordubadinin, Abdulla bəy Divanbəyovun, Abdulla Şaiqin, Süleyman Sani Axundovun nəsrinin poetik xüsusiyyətləri, nəsr nümunələri vasitəsilə XX əsr nəsrinin əldə etdiyi poetik yeniliklərin geniş təhlili aparılmış, əsaslı elmi qənaətlər əldə edilmişdir. Ümumiləşdirmə aparılacaq olsaq, qeyd etməliyik ki, Mir Cəlalın elmi-nəzəri irsində XX əsrin nəsrini iki mərhələdə – 30-cu illərə qədər və 30-cu illərdən sonra mərhələdə tədqiq edilirdi. Bu tədqiqatların elmi-nəzəri sanbalı, əhatə genişliyi, əldə edilmiş elmi nəticələrin obyektivliyi və elmi dəyəri bu günün prizmasından

XX əsr milli ədəbi-bədii fikir tarixinin görkəmli nümayəndəsi, yazıçı Mir Cəlal Paşayev Azərbaycan ədəbiyyatının inkişafı və onun məzmunca zənginləşməsində mühüm rol oynamışdır. Xalq yaradıcılığı ilə klassik bədii irsin qabaqcıl ənənələrinin vəhdətini yeni formada yəşadən və ədəbiyyata həyat gətirmiş yazıçı kimi tanınan Mir Cəlal Paşayev, eyni zamanda, görkəmli tədqiqatçı alim olmuşdur.

İlham ƏLİYEV,
Azərbaycan Respublikasının Prezidenti

nəsi ilə bağlı təhlillər apararkən onun simvolizm tərəfdarı olduğunu qeyd edir, lakin "sənət sənət üçündür" meylinə uymadığını vurğulayırdı: "Ədib simvoldan bir ədəbi məcaz, bir işarə, vasitə kimi istifadə etmişdir". Bununla belə, öz elmi-nəzəri mülahizələrində bu cür qeydləri etməklə, əslində, Mir Cəlal o zaman mövcud olan bir fikri – realizmdən başqa heç bir cərəyanın, meylin olmadığını düşüncəsini bilərəkdən və ya bilməyərəkən dağıtmış olurdu. Bu isə ədəbiyyat tarixində ədəbi məktəbləri və ədəbi cərəyanları araşdırın tədqiqatçılar üçün əhəmiyyətli bir təkan, impuls idi.

Mir Cəlalın apardığı bütün bu təhlillərdən bəlli olur ki, XX əsr nəsrini əsrin əvvəllərində hekayə janrı ilə ədəbi təkəkkürdə özünə yer etməyə başlasa da, sonrakı mərhələ, 30-cu illərdən başlayaraq, artıq roman yaradıcılığı üçün şərait yaradırdı. Amma bu şərait təəssüf ki, təbii təkmül prosesinin deyil, "kənar"dan diktdən ədəbi, "sosialist realizmi"ni yaradan, "hakim ideoloji" başqının təlabatı idi. "Sovet ədəbiyyat" nəsrini "yerlərdə" mütləq roman janrına adlamalı idi.

Mir Cəlal nəsrimizə yeni ayaq açmaqda olan roman janrını karakterizə edərək "müasir və müterəqqi ideyaların cürətlə təbliği, bədii forma gözəlliyi, maraqlı, sadə və təbii hekayə üsulu, hadisələrin müstəqim və sürətli inkişafı, tam və bitkin süjet, aydın xarakteristikalar, sağlam lirika, dildə canlılıq – romanın əsas bədii keyfiyyəti bunlardan ibarətdir", – yazır, roman janrının yazıçılardan tələb edən ictimai-siyasi "sifariş"ün yerinə yetirilməsi üçün yazıçılara "ipucu" verirdi.

O, Nəriman Nərimanovun yaradıcılığını dəyərləndirərkən onun məhz romanını təhlil edir, ədibin realist ədəbiyyatın inkişafı tarixində əhəmiyyətli yer tutduğunu bildirir, əsərlərinin az olmasına baxmayaraq, məzmun və dəyər etibarilə önəmliyi vurğulayırdı. Mir Cəlal "Bahadır və Sona"nı Azərbaycan roman janrının ilk nümunələrindən biri kimi dəyərləndirərək, məhəbbət mövzusunda yazılmış əsərin zahirən Şərq ənənəvi sevgi dastanlarına ("Əsl və Kərəm", "Tahir və Zöhre", "Xumar və Sənan", "Abbas və Gülgöz") yaxın olduğunu söyləyir və onu "keçmiş cəmiyyət üçün çox səciyyəvi bir faciə" kimi karakterizə edirdi.

Yaxud XX əsr nəsrinin poetik axtarıqlarını M.S.Ordubadinin yaradıcılığı əsasında dəyərləndirərək "Bu dövrdə Ordubadinin ən dolğun bədii əsəri, şübhəsiz ki, "Bədbəxt milyonçu, yaxud Rzaqlı xan firəngiməab" romanıdır", – yazır və əsərin qələmə alındığı dövrdə roman janrının Azərbaycan ədəbiyyatında yeni bir forma olduğunu söyləməklə onu bu sahədə ilk qələm təcürbələrindən biri kimi dəyərləndirməyin vacibliyini xatırladırdı.

"Bədii nəsrimiz yeni mərhələdə" məqaləsində Mir Cəlal "müasir ədəbiyyatımızın ən qabaqcıl sahəsi bədii nəsr sayılırsa, bədii nəsrin də qabaqcıl sahəsi roman və povest sayılır. Bədii nəsrimiz gəncdirsə, bu epik şəkillərimiz ondan da gəncdir", – yazaraq o dövr üçün yeni olan, bədii təkəkkürün hələ tam mənada qavramadığı, qəbul etmədiyi janrla bağlı təhlillər aparır, çıxardığı qənaətləri belə ümumiləşdirirdi: "Roman geniş xalq həyatını geniş əhatə etməli, nəinki şəxsin, ailənin, hətta nəslin də taleyini verməli olan böyük ədəbi şəkildir. Roman həm əsri, həm də günün, həm xalqın, həm də fərdin taleyini əks etdirir. Müəyyən dövrdə roman qəhrəmanının, hətta nəslin mükəmməl sərgüzəşti, təcürməyi-halı deməkdir".

Məqalələrində Mir Cəlal dil məsələsini, dövrün meydana çıxardığı əsərlərdə dəyərləndirilməli olan əsas xüsusiyyət kimi qabardır və "indi ən mühüm məsələlərdən biri yalnız dil mədəniyyəti deyil, ümumən, sənətkarlıq məsələsini bütün kəskinliyi ilə qoymaq, yazıçılarımızın diqqətini buna cəlb etməkdən ibarətdir", – yazır. Bir

zamanlar xalqımızı, mədəniyyət adamlarını narahat edən və Mirzə Cəlil, Mirzə Ələkber Sabir, Nəriman Nərimanov, Cəfər Cabbarlı və Səməd Vurğun kimi qələm sahiblərinin "ömrələrinin çox hissəsini uğrunda mübarizəsinə sərf etdikləri" dil, xalq ruhu, xalq dili məsələsini "indi ədəbiyyatımızda ən böyük tələb kimi qoyulur və həll olunur", – qənaətinə istinad nöqtəsi kimi yanaşmalı olurdu.

Mir Cəlalın yaradıcılığını təhlil ediyi, üzərində dayandığı yazıçılardan biri Mehdi Hüseynidir. O, Mehdi Hüseynin yaradıcılığının təhlilində ayrılıqda bir məqalə həsr edib. Lakin ümumi dəyərləndirmə apardığı "Bədii nəsrimiz yeni mərhələdə" məqaləsində o, "Abşeron" romanının müəllifi Mehdi Hüseynin yeni əsərindən – "Qara daş"dan danışıq. "Romanda sürətlə inkişaf etdirilən kəskin bir münəqşə" olduğunu qeyd edir, Bakı yaxınlığında neft kəşfiyyatı üzərində gedən və bütün diqqətləri təpəyə əsas münəqşənin kolxoz kəndi ilə, ziyalıların həyatı ilə bağlandığını, "yalnız vətəndaşlıq duyğularını yox, həm də adamların fərdi həyatını, ailə-məişət və məhəbbət səhnələrini əhatə etdiyini" vurğulayır. Müxtəlif səhnələrin təsviri üçün iri həcmli parçalar sitat gətirməklə yəndə də "Mehdi Hüseynin əsərində həyat həqiqətini qabarıq əks etdirən gərgin səhnələr çoxdur", – kimi qənaətlər səsləndirir.

Bir məqamda diqqət çəkməyə dəyər. Mir Cəlalın üzərində dayandığı və təhlil etdiyi əsərlər ədibə nisbətən söz demək imkanı verən mətnlər idi. Məsələn, o, müasir kəndimizin təsvirinə həsr olunmuş görkəmli əsərlərdən biri – Mirzə İbrahimovun "Böyük dayağ" romanı haqqında da qənaətlərini qeyd edirdi. "Burada yalnız təsərrüfat məsələləri deyil, xalq həyatı, ailə, ənənə, əxlaq, ümumən köhnəlik ilə yenilik arasında barışmaz mübarizə verilir. Romanda bir neçə xətt üzrə inkişaf etdirilən əhvalat bu mərkəzi sima ətrafında dolur", – yazan tədqiqatçının yazı intonasıyasından, təhlil istiqamətindən də görünür ki, Mir Cəlal sovet dövrünün sət qayda-qanunlarının işlək olduğu dövrlərdə belə mümkün qədər ədəbiyyat, sənətlə bağlı obyektiv elmi-nəzəri qanunauyğunluqlardan çıxış etməyə çalışıb. Axı dövr müəkkəb idi, yazılan mətnlər adətən "sosialist realizmi"nin tələbləri çərçivəsində meydana qoyulduğundan tədqiqatçının səmimi fikir söyləməsinə əngəlləyirdi. Lakin Mir Cəlal İsmayıl Sıxlının "Ayrılan yollar", Həsən Seyidbəylinin "Telefonçu qız", Əli Vəliyevin "Turaclıya gedən yol", Əyyub Abbasovun "Zəngəzur" əsərlərini təhlil predmetinə çevirəndə belə konkret qənaətlərdən çıxış edir, "bədii nəsrimiz yazıtılmaz cəhətlərindən biri satıra və yumorun zəifliyidir", – kimi cəsarətli qənaətlər səsləndirməkdən çəkinirdi.

Akademik Nizami Cəfərovun qənaətlərinə istinad etsək, "yaddan çıxarmaq olmaz ki, 30–50-ci illər Azərbaycanlıq dünyagörüşünün formalaşması tarixində mühüm mərhələ olmuş, ədəbiyyat həmin dünyagörüşünü çox fəal şəkildə təbliğ etmişdir. Haqqında söhbət gedən tarixi şəraitdə Azərbaycanın mənəvi müstəqilliyi bərədə düşünmək belə az şey deyildir".

Dil amili, sənət ucılığı, klassik irsə və ənənəyə bağlılıq, təqdidçilikdən qaçmaq, dövrün yenilikçi ruhunu duymaq sərişəsi və s. Mir Cəlalın dəqiq meyarlar sistemində ədəbi fakta, ədəbi prosesə yanaşmanın ahəngi dəyişməzdir. Sənət kredosu bu ali ölçüləri meyar çevirdiyi üçün yaşardır. Ona görə istər bədii, istərsə də elmi-nəzəri irsi zamanla səsləşir, milli düşüncə tariximizin bu günündə inamla iştirak edir, əsrlərlə yol gedə, yol ola bilir.

Elnarə AKİMOVA,
AMEA Nizami Gəncəvi adına
Ədəbiyyat İnstitutunun şöbə
müdiri, filologiya elmləri doktoru